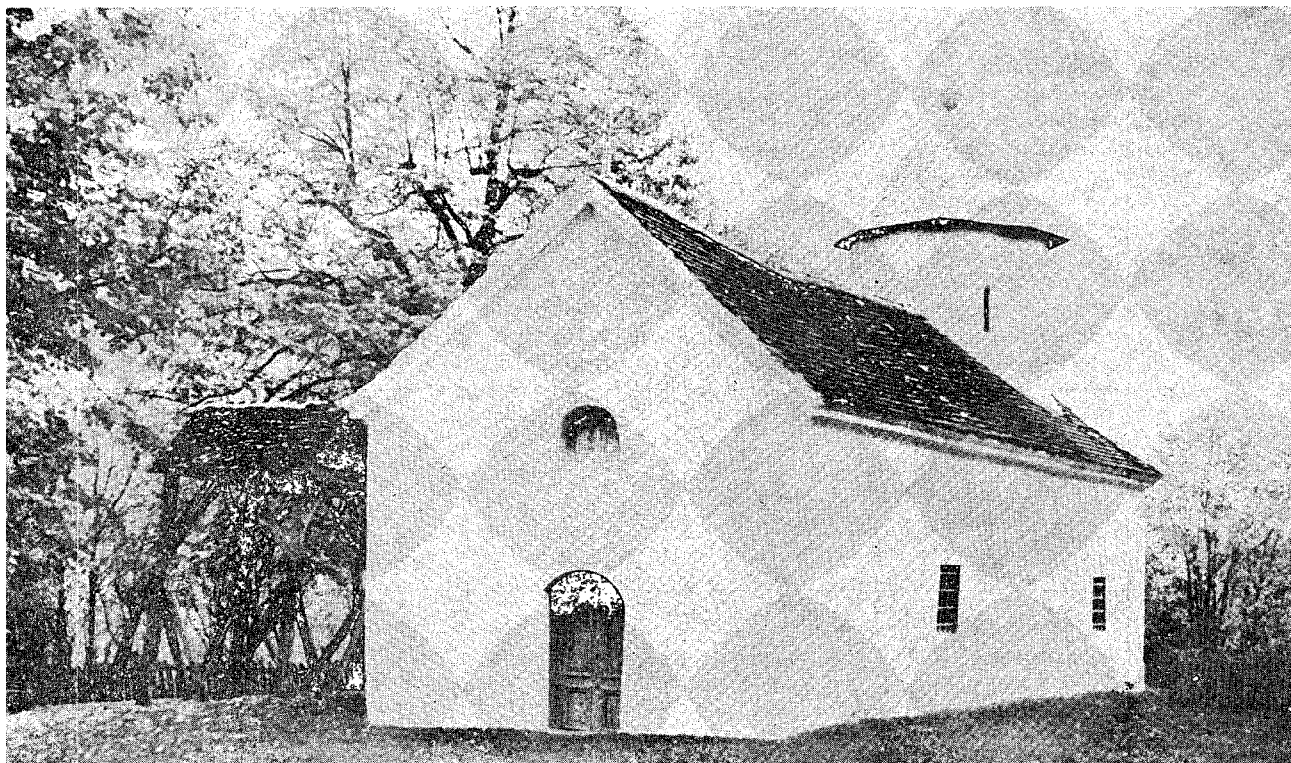

1. Јовања, код Ваљева, изглед цркве пре почетка радова

1. Jovanja, près de Valjevo, vue de l'église avant le commencement des travaux.

КОНЗЕРВАТОРСКО-РЕСТАУРАТОРСКИ РАДОВИ НА ЦРКВИ ЈОВАЊИ

Црква Јовања у селу Златарићи крај Ваљева посвећена је рођењу Јована Крститеља. Није познато када је саграђена. У осамнаестом веку помиње се као манастир,¹ а почетком деветнаестог века као мирска црква.²

Крајем 1967. године Управа цркве затражила је од Републичког завода за заштиту споменика културе сагласност да сруши цркву и да сагради нову, за коју су већ били припремљени пројекти уз образложење да је стара црква склона паду и да представља опасност за вернике (сл. 1).

Завод није дао тражену сагласност јер је црква, евидентирана као споменик културе, имала споменичка својства. У току наредних година изведени су опсежни радови на испитивању и обнови цркве Јовање.

Радови на обнови овог објекта трајали су четири године. Изведени су највећим делом од

средстава одобрених у Републичкој заједници културе.³

Најстарији део, сама црква, је једнобродна грађевина са кубетом које носе прислоњени луци са северне и јужне стране, ослоњени на пиластре, а са источне и западне стране полукружним сводови. Ови сводови су прихваћени бочним луцима нижих темена. Апсида је полукружна и засведена. Западни пиластри издвајају припрату. Две касније призидане припрате засведене су бачвастим дрвеним сводом (црт. 1, 2).

До почетка испитивачких радова сматрало се да су браћа Витковићи⁴ почетком осамнаестог века обновили цркву на остацима неке старије разрушене цркве. Испитивања су показала да је црква знатно старија, а да су браћа Витковићи извршила поправке цркве или саградили једну од припрата, а вероватно из темеља обновила неку

¹ Ст. Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватска-словеначка II, 158, IV 702, Библиографски завод Загреб.

² Р. Петковић, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950 стр. 135—136.

³ За радове на цркви утрошено је 225 000—дин. Републичке заједнице културе, 20.000—дин. СО Ваљева и 5.000.—дин. Епархије шабачке.

⁴ Д. Поповић, Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира, Београд 1950, стр. 78.

од порушених манастирских зграда. Манастир је био често рушен и паљен, али црква, мада паље-на, није рушена до темеља. Коначно после па-љења 1788. године манастир је сасвим запустио. Јоаким Вујић је на месту некадашњег манастира нашао мирску цркву.⁵ Данас се не виде чак ни трагови манастирских објеката у порти. На јуж-ној страни порте изграђена је спомен чесма, се-вероисточно од цркве звоник, већ дотрајао и др-вене собранице, а на западној страни парохијски дом који се својим изгледом и величином никако не уклапа у иначе леп простор порте.⁶

Првобитне облике објекта као ни обим и вр-сту ранијих обнова и поправки није било могуће утврдити пре обијања малтера. Извесно је било само то да су у два маха зидане, црква и изду-жена припрата, приликом последњих обнова,

⁵ Ј. Вујић, Путешествије по Србији II, Београд 1902, стр. 42.

⁶ И поред тога што је у Заводу благовремено из-рађен пројекат за парохијски дом који би се изгле-дом и величином лепо уклопио у амбијент порте и сасвим подмирио потребе парохијана, управа цркве је без сагласности Завода подигла парохијски дом који сем што ружи порту има и озбиљнијих про-јектних и конструктивних недостатака.

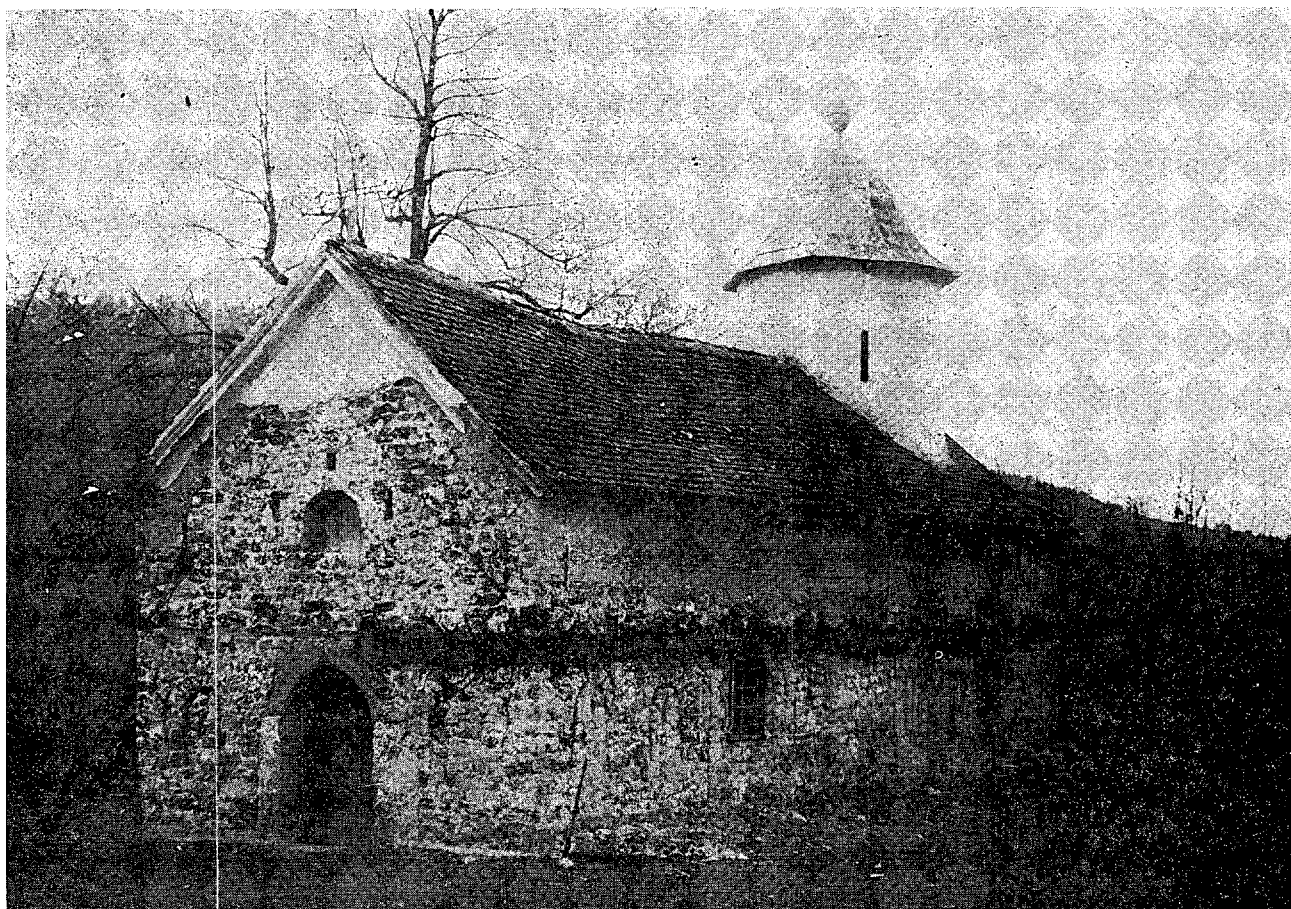
крајем деветнаестог века и између два велика рата подведене под исти кров (сл. 2).

При обнови крајем деветнаестог века кров и кубе на изглед без постоља покривени су шин-дром како је то вероватно било ираније (сл. 3). При последњој обнови када је шиндра на крову замењена бибер црепом, кубе је покривено по-цинкованим лимом причему му је битно изме-њен облик.

Пошто је са цркве и припрата уклоњен кровни покривач показало се да је црква имала пре ово-га још два различито висока крова.

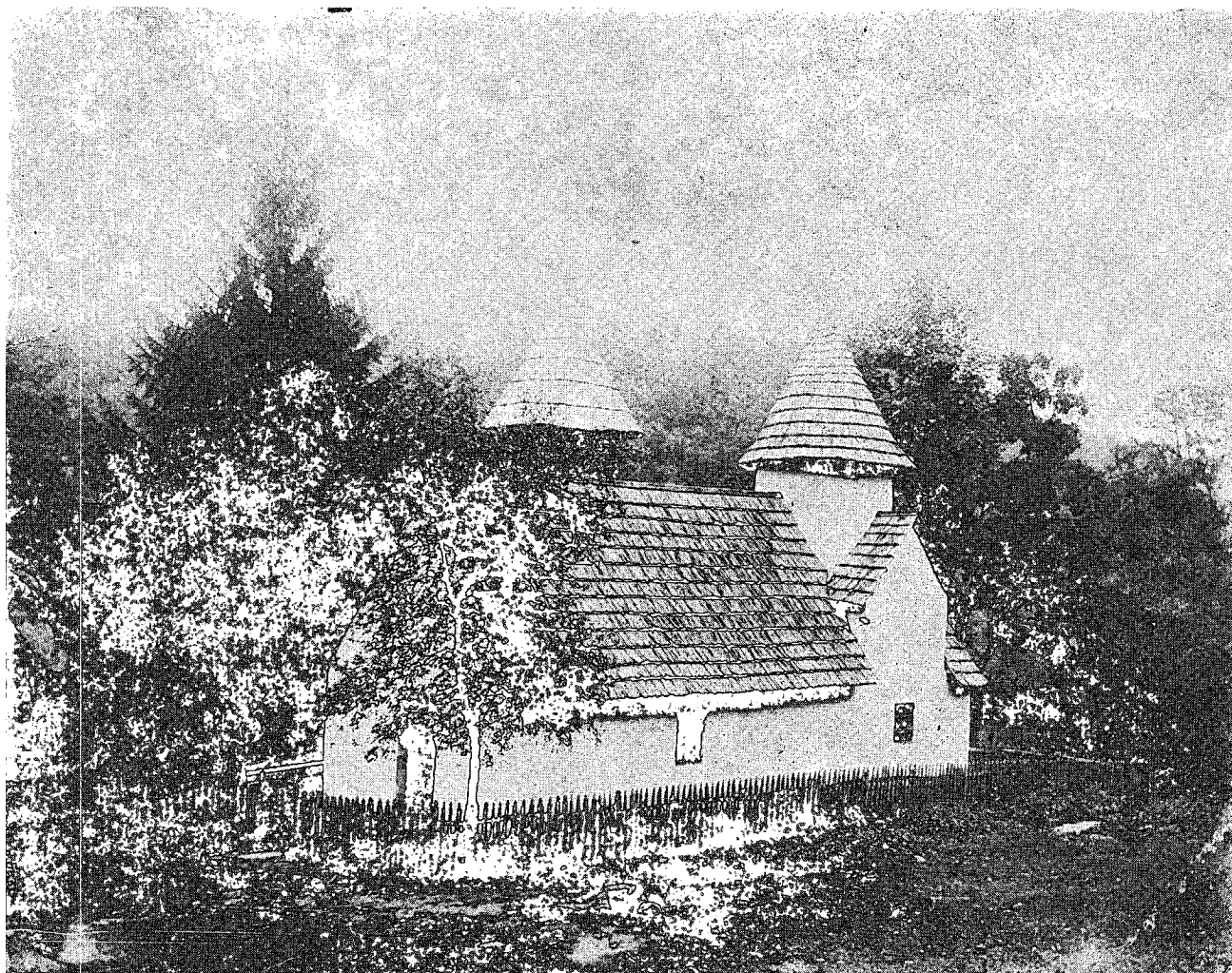
Првобитно се са ниског делимично издвојеног кубичког постоља издвајао веома висок тамбур, чија је висина готово иста као и висина централ-ног дела цркве. Док припрата, сасвим једноставно зидана, говори о занатској и материјалној скром-ности, црква, начином градње, говори о вештијим неимарима.

Невелика црква, обликом основе припада упрошћеном рашком типу. Једнобродна, полу-кружне апсиде, као да скромне димензије зидо-вима обухваћене површине надокнађује високим кубетом над централним простором. Црква, у свом првобитном облику била је веома слична

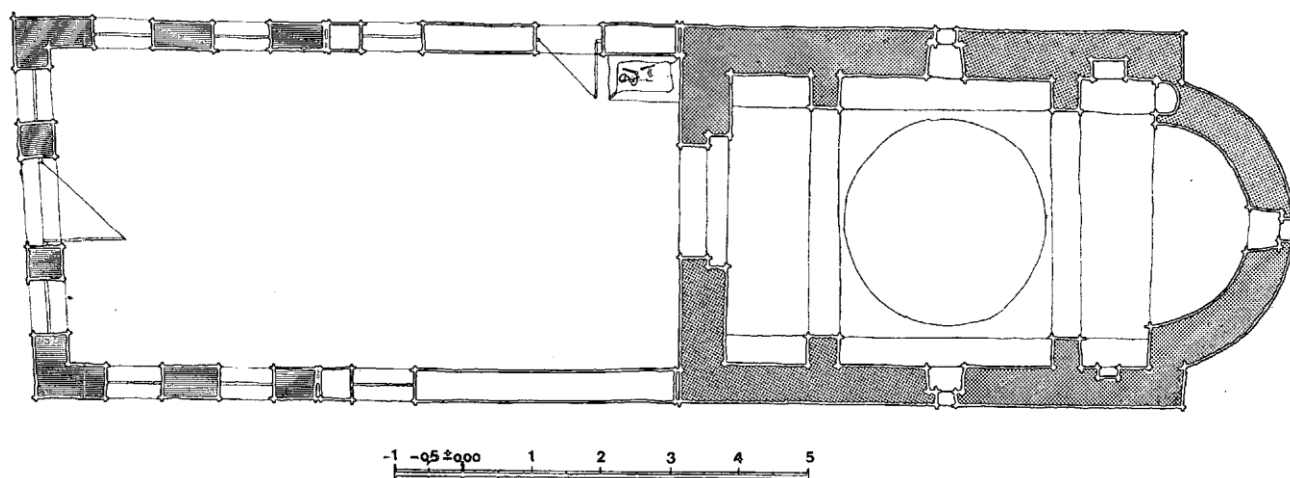
2. Јована, код Ваљева, изглед цркве по делимич-ном уклањању малтера

2. Jovanja, près de Valjevo, aspect de l'église après l'élimination partielle du mortier.

3. Јовања, код Ваљева, изглед цркве крајем XIX и почетком XX века

3. Jovanja, près de Valjevo, aspect de l'église à la fin du 19e et au début du 20e siècles.

Цртеж 1. Јовања, код Ваљева, основа цркве

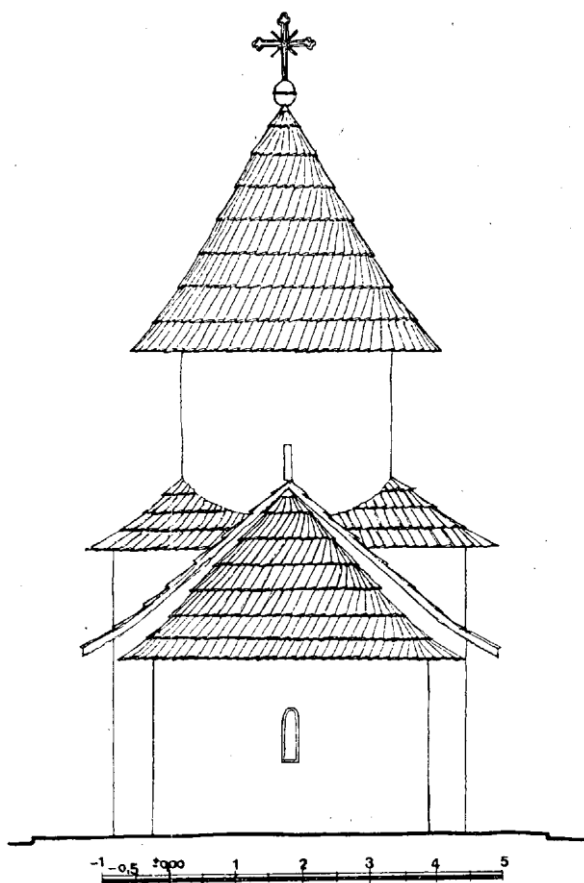
Dessin 1. Jovanja, près de Valjevo, base de l'église.

цркви манастира Радовашнице под Цером,⁷ која је изгорела 1941. године. Овај манастир помиње се пре обнове Пећке патријаршије. (Црт. 3).

По обијању малтера са спољних површина зидова, а делимично и са зидова унутар објекта, извршено је испитивање структуре зидова, врсте уграђеног материјала, врста малтера, спојева квадера сиге и правца пружања пукотина. На зидовима су откривене опасне пукотине (сл. 4, 5) које су озбиљно угрожавале стабилност објекта и трагови слабијег пожара који није обухватио више зоне нити је изазвао озбиљније разарање зидова. Сантрачи у прстену тамбура нису били захваћени ватром. Скупеност простора цркве надокнађивао је пре зидања прве припрате, трем, сигурно дрвени, који је својим кровом штитио осликани западни калкан цркве.

Браћа Витковићи нису сахрањена у цркви. Њихови гробови су јужно од цркве у порти. Прва припрата призида на је уз цркву можда у спомен детета, чији је гроб, безимен и без прилога, откривен приликом радова 1971. године у припрати северно од улаза у цркву.

⁷В. Петковић, н.д. стр. 276, сл. 865—867.

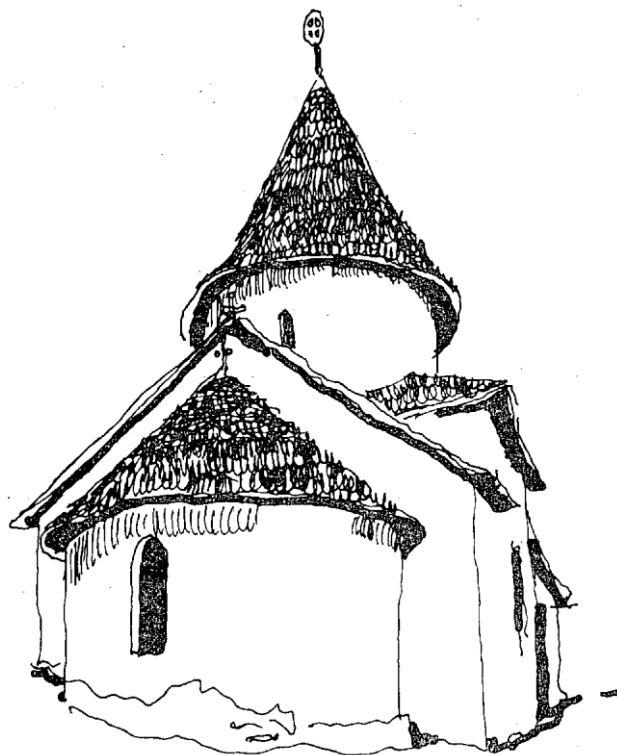

Цртеж 2. Јовања, код Ваљева, источни изглед цркве
Dessin 2. Jovanja, près de Valjevo, vue de l'est.

Раније поправке цркве очигледно су биле изведене у великој журби и са веома скромним средствима. Измене до којих је дошло у току ових радова односиле су се углавном на промене у крововима. Због повећавања висине кровова прозори у тамбуру су зазидани и уместо њих отворени су нови под самом калотом. Пре оправке, између два рата, на апсиди, у наосу и првој припрати, отворени су већи правоугаони прозори. По обијању малтера са зидова друге припрате откривени су лепо озидани полукружни прозори. Простор друге припрате је лепо обликован са шест прозора неубичајено великих за време када је како се претпостављало црква грађена. Касније, прозори су делимично зазидани и сведени на мале отворе сличне пушкарницама, да би и ови коначно били зазидани и покривени малтером. У време отварања правоугаоних прозора на цркви и првој припрати нико се није сећао зазиданих прозора на другој припрати.

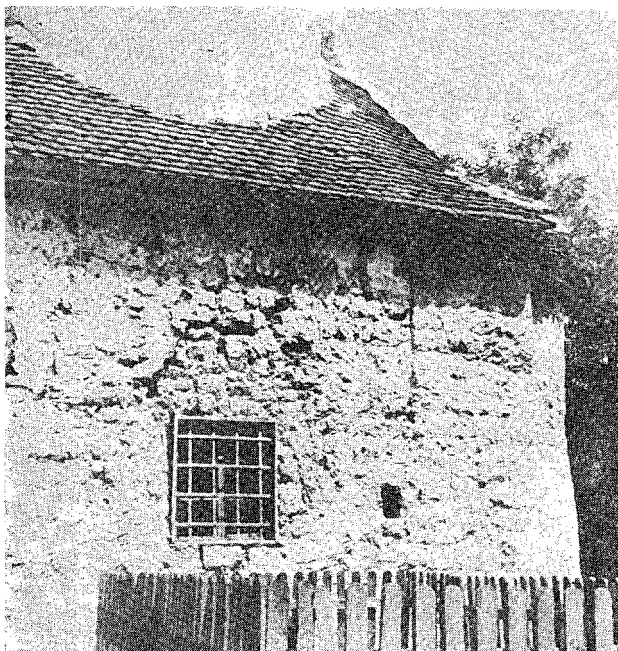
Црква и припрате биле су озидане ситом. Приликом поправки употребљаван је камен и сита. Последње зидање, назидак који је обухватио цео објекат висок око 0,80 м израђен је од опеке.

Оштећени живопис није обнављан. Покривен је малтером и зидови су у неколико махова кречени и бојени.

Цртеж 3. Црква ман. Радовашнице, под Цером, изглед са североисточне стране према снимку В. Петковића

Dessin. 3. Eglise du monastère Radovašnica, au pied de la montagne Cer, vue du nord-est, d'après la photo de V. Petković.

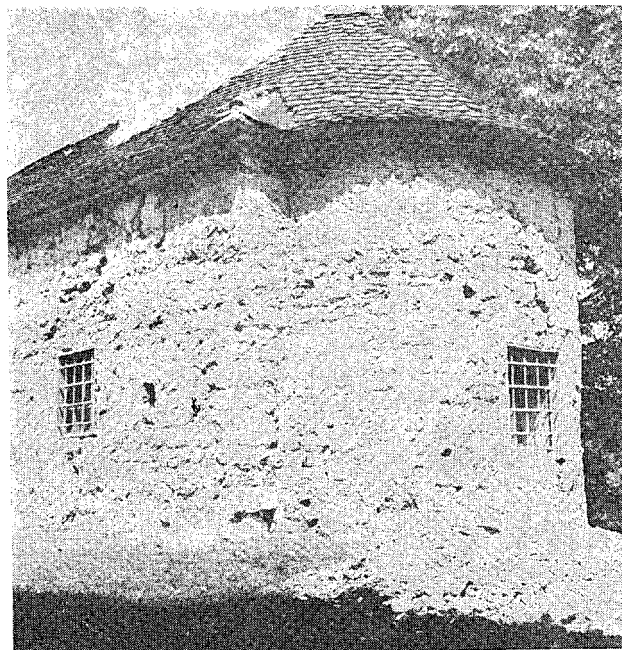
4. Јовања, код Ваљева, изглед оштећених зидова наоса

4. Jovanja, près de Valjevo, aspect des murs endom-magés du naos.

Једновременно са испитивачким радовима приступило се изради пројекта за реконструкцију цркве и изведени су најнеопходнији радови на статичком обезбеђењу, како би се избегло рушење централног дела цркве. Због опасних, великих пукотина које су се указале по обијању малтера и притиска црепом покривеног крова прво је израђен обимни армирано бетонски серклаж око све три фазе објекта и бетонски прстен око темеља.

При испитивању зидова уочено је да црква и припрате нису конструктивно везане и да у спојници између западног калкана цркве и призиданог северног зида прве припрате има остатака фреско малтера обојеног цинобером. Како су зидови прве припрате делимично морали бити президани,⁸ то је приликом презиђивања овај живопис скинут,⁸ али је нажалост услед неповољних услова чувања пропао. Са зидова су скинути фрагменти бордуре цинобер обојене и део каменитог пејзажа (укупна површина скинутог живописа је око 0,52 м²). Околност да је калкан био живописан и да је на осликане површине прислоњена припрата недвосмислено говори да је припрата касније зидана а да је првобитно уместо ње био трем. Како испод пода припрате нису откривени никакви трагови темеља попречних зидова, намеће се закључак да је трем био лаке, дрвене конструкције.

⁸Скидање фрагмената извршила је Д. Керички, сликар-конзерватор Републичког завода.

5. Јовања, код Ваљева, пукотине на апсиди и јужном зиду наоса

5. Jovanja, près de Valjevo, lézardes dans l'abside et le mur sud du naos.

На калкану цркве према уобичајеном распореду композиција вероватно је била осликана представа Страшног суда. На фрагментима нису уочени трагови паљења. Делимично потпуно иструлела сига, пукотине на апсиди, јужном и северном зиду и прислоњеним луцима били су озбиљни проблеми које је требало прво решавати. Рад на обезбеђењу зидова био је отежан околношћу да је приликом обијања малтера откривен живопис на зидовима цркве. У апсиди је нађен остатак поворке архијереја, у наосу на соклу, потрбушјима прислоњених лукова, горњим зонама северног и јужног зида у централном делу цркве и у доњој зони тамбура, такође остаци фресака.

Пре чишћења живописа било је могуће утврдити да су у апсиди очувани делови поворке архијереја, Одећа им је богато украшена и лепо сликана. У наосу су очувани делови сокла, крупно сликани орнамент мирних потеза, тамно црвеном бојом на белој подлози. Овај орнамент обликом подсећа на орнамент на северном зиду цркве св. Николе у Студеници.

У цркви и припратама израђени су нови подови и том приликом није обијен малтер у апсиди. За ниво пода усвојена је ката коју је диктирала доња бордура живописаног сокла у наосу. Касније, у току радова на малтерисању зидова цркве констатовано је да је ниво пода у апсиди био за 20 см нижи но под у самој цркви. Услед недостатка финансијских средстава није било могуће извршити накнадно спуштање нивоа пода у апсиди. Услед овог пропуста поворка Ар-

хијереја је сасвим над подом, од пода је одвојена само горњом бордуром ниског сокла.

На северном зиду у наосу у трећој зони очувана је делимично сцена Распећа с мањим фигурама, веома лепо исликаним. Нарочито је детаљно и помно израђено одело св. Лонгина, на источној половини зида.

Благовести су на источном луку поткуполног простора.

На јужном зиду наоса је Крштење Христово. Пукотина која се протезала по средини овога зида уништила је централни део композиције. Очуван је део Христове главе и ореола и део тела док су горњи делови осталих фигура потпуно нестали. Јордан, река и камени пејзаж су такође доста оштећени. У потрбушјима поткуполних лукова и на североисточном пандантифу сачувани су делови фигура и натписа док су у доњој зони тамбура очувани делови одеће и ногу Богородице, Христа и Апостола (фрагменти Вазнесења). Ова композиција је, за разлику од осталих, сликана слободније, широким потезима и фигуре су крупније. По свим површинама зидова откривени су ситнији фрагменти живописа и такође сачувани.

Пре обезбеђења живописа који је био сасвим растрешен није се смело приступити било каквим радовима на зидним површинама унутар цркве. Због тога је прво израђен нови кров, извршена су могућа презиђивања зидова припрата, пломбирање делова зидова цркве, отворени су прозори на другој припрати и смањени прозори на наосу и првој припрати.

Црква је омалтерисана споља и обојена бело. (сл. 6). Ињектирање зидова наоса извршено је масом справљеном од испраног крупнијег агрегата, цемента и опалске брече која има намену да спречи издајање соли из цемента — опасне по сликане површине. Радови у цркви, пошто су фрагменти живописа обезбеђени лупелинским фластерима, обухватили су још и презиђивања знатних површина сводова, источног калкана, измену иструлелих квадера и сите и пломбирање

⁹На апсиди и наосу, у први мах, по угледу на Радовашницу, били су израђени већи прозори. Смањени су по савету Др Сретена Петковића који је то предложио на основу аналогија са црквама подигнутим у време цркве ман. Пустиње претпостављајући да је и црква Јовања настала у то време.

6. Јовања, код Ваљева, изглед цркве по завршетку радова

6. Jovanja, près de Valjevo, aspect de l'église après l'achèvement des travaux.

7. Јовање, Благовести, арх. Гаврило, XVI век

7. Jovanje, Annonciation, arch Gabriel, XVIe siècle

зидова. За све ове радове такође је справљан цементни малтер са додатком опалске брече у размери 5 : 3.

Тек после оваквог обезбеђења објекта и по уклањању подупирача испод сводова и лукова приступило сепалтерисању и обради површина зидова без живописа. Због малих површина прозорских отвора и палете очуваног живописа одабран је, из низа проба, малтер беле боје и фине фактуре без додавања бојеног материјала. Малтер велике густине справљен са казеином и хидратисаним кречом наношен је у танком слоју на зидове и услед брзог сушења веома је брижљиво негован, како не би дошло до пуцања. При справљању овога малтера, да би се коефицијент скупљања свео на минимум, извршен је пажљив избор односа крупноће употребљених агрегата, а употреба воде такође је сведена је на минимум.¹⁰

¹⁰Рецептура употребљеног декоративног малтера: бели агрегат № 1 — 1 мера, бели агрегат № 2 — 2 мере, гриз бели 3 мере, бело брашно 5 мера, кварци

Овај малтер справљан је у малим количинама, наношен у танком слоју и утискиван у површине зидова малим шпахтлама, тако да сена јако углачаним површинама појави кречна скрама. Да би се добила мат површина зидова, жељене фактуре ова скрама је одмах по малтерисању уклањана финим четкама од природног, биљног влакна. Обрада живописа с обзиром на степен његове угро-

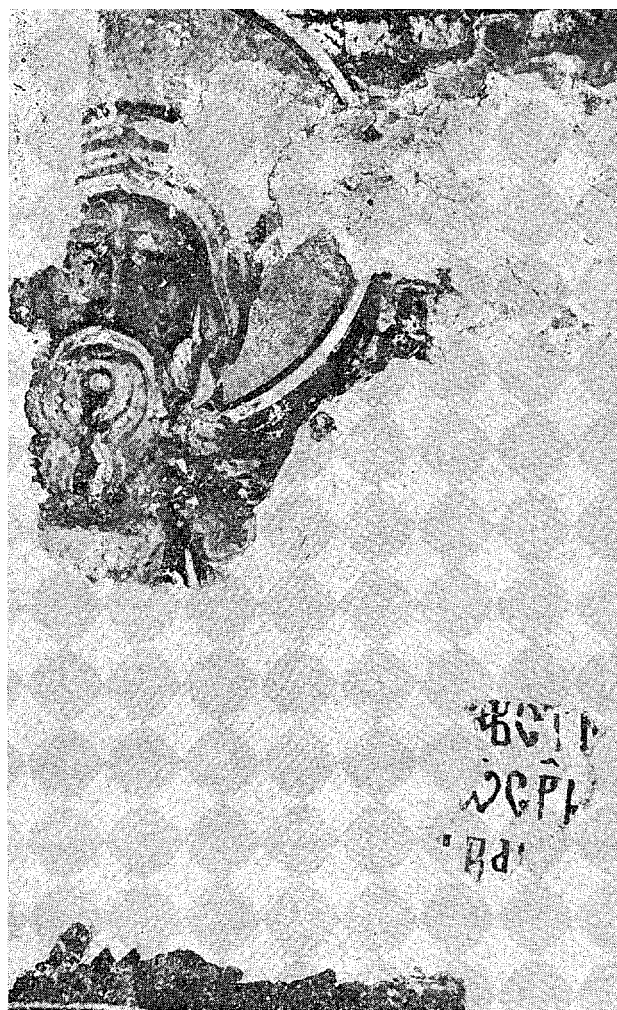
песак 10 мера, креч хидратисани 6 мера, казеин 1 мера. Сви састојци су употребљени чисти. За случај да се употребљава речни песак или неки други састојак сличан њему мора се испирати до те мере да вода у којој се потапа пробни узорак буде скоро потпуно бистра.

Један од најважнијих услова за трајност малтера примењених у конзервацији је поред доброг избора односа крупноће зрна употребљених агрегата и њихова беспрекорна чистоћа.

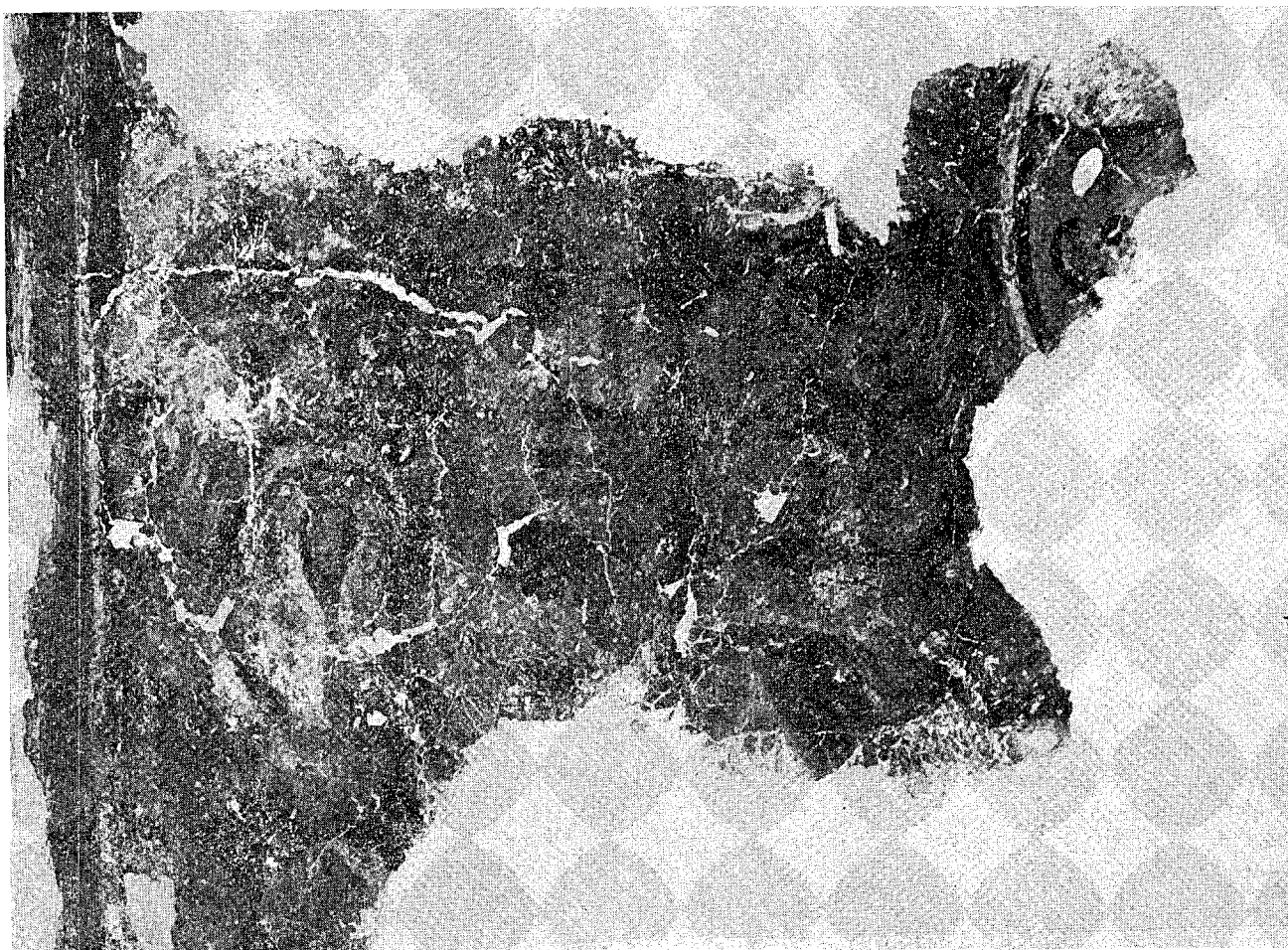
8. Јовање, пророк Соломон, XVI век

8. Jovanje, Prophète Solomon, XVIe siècle

9. Јовање, пророк (?), XVI век

9. Jovanje, Prophète (?), XVIe siècle

10. Јовање, Васкрсење Лазарево (?), фрагмент, XVI век

10. Jovanje, Résurrection de Lazare (?), fragment, XVIe siècle

жености практично је почела у тренутку када је почео рад на зидовима унутар цркве.¹¹

Откривени живопис, првобитни изглед објекта, велика сличност са црквом манастира Радо-

¹¹ У раду на обради површина зидова учествовала је екипа студената АЛУ сарадника Завода.

Радови на чишћењу живописа и обради бојених површина који су уследили по завршетку описаних радова на архитектури извршени су под руководством З. Зековића, сликара конзерватора.

вашнице, подаци о фазама грађења и обиму оправки померају могуће време грађења цркве у крај петнаестог и почетак шеснаестог столећа, док је време грађења припата немогуће ближе одредити. Могуће је да су изграђене и пре времена браће Витковић, можда после обнове Пећке патријаршије, у другој половини шеснаестог века.

Марија Радан Јовин

LA CONSERVATION DE L'ARCHITECTURE DE L'ÉGLISE JOVANJA

On sait très peu de choses sur l'église Jovanja. Avant le commencement des travaux, on supposait qu'elle avait été reconstruite par les frères Vitković sur les fondements d'une église ancienne. Les recherches ont démontré que l'église était beaucoup plus ancienne, et qu'elle n'a pas été construite sur de vieux fondements.

A deux reprises, on a rajouté à l'église des narthex, et les nombreux remaniements de la par-

tie la plus ancienne de l'ouvrage ont porté sur des ajoutages dans les zones supérieures des murs et du toit. A l'intérieur de l'église ont été découvertes des peintures. Sur la base des recherches effectuées et des analogies avec l'église du monastère Radovašnica (15e 16e siècles), l'église a été restaurée et la date de sa construction fixée à la fin du 15e ou au début du 16e siècles.

Marija Radan-Jovin